

פרק א פו

בפרק זה נגלול בפני הקורא את תולדותיה של מילה קטנה בתלמוד הבבלי, מילה בת שתי אותיות, שדורות של מעתיקים ומדפיסים נלחמו בה כדי לעוקרה מן העולם. היתה זו מלחמה מוזרה ביותר, כאילו צנזור קפדני ציוה להכרית את זכרה מארצות החיים - ולא עוד אלא שמלחמה זו קדמה הרבה למוסד הצנזורה בכלל: כבר בדפוס פיזארו וונציה, ואף בכתבי יד שלפניהם - נמחקה המילה הזו או שונתה ברוב המקומות בש"ס. אף בספרי גדולי ישראל שהעירו על קיומה של מילה זו - נשלחה יד והדברים שובשו. על מה ולמה יצא הקצף? הבה נגלה זאת.

במאי נו

בדף צט,א ממסכת בבא קמא, מובאת ברייתא המבארת את דינה של אשה האומרת לאומן "עשה לי שירים, נזמין וטבעות וְאַקְדָּשׁ לך", שרבי מאיר אומר: "כיון שעשאן - מקודשת", וחכמים אומרים: "אינה מקודשת עד שיגיע ממון לידה". הגמרא מבררת מהו אותו 'ממון' שבכוונת חכמים: "אילימא אותו ממון¹, מכלל דר"מ סבר אותו ממון לא? אלא במאי מקדשא?".

1 אותם שירין נזמין וטבעות.

אותה שאלה מופיעה אף במסכת קידושין (מח.), ושם נוספת מילה אחת: "אלא במאי, בו מקדשא?" נראה שהגמרא שואלת בכעין אירוניה: וכי האומן עצמו הוא כסף הקידושין? בהגהת 'מראה כהן' לרבי בצלאל מרנשבורג כתוב שהמלה 'בו' היא טעות סופר, ובסוגיית בבא קמא איננה נמצאת.

אכן טעות סופר יש כאן, אבל גם הנוסח כאן וגם הנוסח בקידושין הם תוצאה של התמודדות מעתיקים או מדפיסים עם מלה שלא היתה מובנת להם. הנוסח המקורי היה כנראה 'אלא במאי פו מקדשא?' ופירוש המלה הזאת הוא כמו 'אפוא' בעברית, דוגמת לשון הכתוב "מי אפוא הוא הַצֵּד צִיד" (בראשית כז לג), "וּבְמָה יִנָּדע אַפּוֹא כִּי מִצָּאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ" (שמות לג טז). ולענינו: 'אלא במה אפוא היא מתקדשת?'

המלה הזאת, כמוה כ'אפוא' העברית, היא מילת עזר. רשב"ם (בראשית כז לג) מבאר את 'אפוא' בלשון הראשונים: "מי אפוא - תיקון לשון הוא", ואף פו הארמית - תיקון לשון היא.

עיון בכתבי היד מוכיח זאת על אתר: הנוסחה בכ"י המבורג, ובכ"י וטיקן 116 היא כאמור: 'אלא במאי פו מקדשא', ואף בכ"י מינכן 95 נוסח דומה: 'אלא במאי כי מיקדשא', בחילוף ו"ו ביו"ד [וזה מנהגו תמיד במלה זו, כפי שנראה להלן]. רבי נתן נטע רבינוביץ כבר מעיר על כך בספרו המפורסם 'דקדוקי סופרים', ואף מציין כי בתוספות רבינו פרץ מופיעה הנוסחה הנכונה. מה קרה לדפוסים שלנו? מסתבר מאוד שהמעתיקים או המדפיסים הבינו את המלה הזאת כמו הקיצור המפורסם 'כו' - מהמלה 'כָּלִי', ומכיון שאין כאן צורך בשום קיצור ואף אין לו מובן - הם העדיפו למחוק את המלה המוזרה שנראית 'תקועה' כאן שלא לצורך.

ושוב - במאי פו

נצטט דוגמות נוספות של משפט השאלה 'במאי פו' המקביל ל'במה איפוא'. דוגמת אותו מעשה ידוע (תענית ז.) עם בתו של הקיסר שאמרה לרבי יהושע בן חנניה 'חכמה מפוארה בכלי מכוער' ורבי יהושע השיב לה בחכמה ביועצו לה לשים את היין של בית הקיסר בכלי כסף וזהב. הגמרא מספרת שם שרבי יהושע אמר לה "אָבוֹן רָמִי חֲמָא בְּמִאֲנִי דְּפִחָא" [אביך שם את יינו בכלי חרס] והיא שאלה אותו "אלא במאי נְרָמִי?" [אלא במה נשים?] בכמה כתבי יד רואים שבמקור היה כתוב "אלא במאי פו נרמי?", או 'במאי בו', או 'במאי כי', הכל כתוצאה מאי הבנת המילה. והכל עולה לענין אחד, בת הקיסר שאלה: אלא במה אפוא נשים?

במסכת סוכה (מח.) מצטטת הגמרא איבעיא השואלת מה דינו של מי שאין לו כלים להוריד מסוכתו, ותמיהה על כך 'אין לו כלים?! אלא כי אשתמש - במאי אשתמש?'. בחלק מכתבי היד של הגמרא מופיעה השאלה כך 'במאי פו אשתמש?', או 'במאי כי משתמש?' - שיבושים של 'כו'.

במסכת בבא מציעא (סז) אומר רבא שצורבא מדרבנן יחמיר לעצמו לא לאכול פירות קרקע ממושכנת אפילו בניכוי מסויים מדמי ההלוואה, והגמרא שואלת 'אלא במאי ניכול?', דהיינו:

באיזה אופן יהיה כן מותר לו לאכול את פירות השדה. ברוב כתבי היד מופיע המשפט 'אלא במאי פו ניכול'. אבל בדפוסים הוא כבר אינו קיים.

בחולין (ז:) דנה הגמרא במה התקיימה בקשת אלישע "וְיִהְיֶה נָא פִּי שְׁנִיִּם בְּרוּחֶךָ אֵלַי" (מ"ב ב ט), רב פפא רצה לומר שהברכה התקיימה בכך שהחיה מתים, אבל אביי דוחה זאת. ומכיון שכך שואלת הגמרא "אלא במאי איקיים?", בכ"י וטיקן 121 מופיע המשפט "אלא במאי פו איקיים", ובמס' 122 - 'במאי בו איקיים'. וכך גם בהמשך בדף י: "אלא במאי איפגים" - בכ"י וטיקן 122 המשפט הוא "אלא במאי בו איפגים". אפשר לראות שבדרך כלל כתב יד מסויים למסכת פלונית, שומר על ה'כו' או ה'בו', כפי שהיה בגירסתו או בהבנתו.

בהוריות (ד.) מדייקת הגמרא מברייטא שציבור פטורים מפר העלם דבר בכל האופנים האפשריים, כך שלא נותרת בעצם מציאות של הבאת פר העלם דבר, על כך שואלת הגמרא כמובן, אם כן 'במאי חייבין'; בשלשה כתבי יד למסכת הוריות מופיע המשפט 'אלא במאי פו מיחייבין?'

היכי פו נימא

במסכת פסחים (ז:) הגמרא דנה בנוסח ברכות השחיטה והמילה, ושואלת "היכי נימא - נימא לְמֹולֵךְ?", או "היכי נימא - נימא לשחוט?". בחלק מכתבי היד של מסכתות אלו כתוב 'היכי פו נימא?' [או 'היכי בו נימא?'] שפירושו 'כיצד איפוא נאמר', אולם כבר בחלק מכתבי היד וכן בדפוס ונציה כבר נעלמה מילה זו, וכתוב רק 'היכי נימא'. מכיון שמלה זו היא תיקון לשון, ואין חסרונה מכביד על הבנת הפשט - לא הורגש צורך לתקן השמטה זו, והיא נעלמה כמעט מבלי להשאיר עקבות. רק בשבולי הלקט (ענין חנוכה ס' קפה) מצוטט עדיין המשפט 'היכי פו נימא', כשהמלה 'בו' מוקפת בסוגריים על ידי המדפיסים.

כך קרה גם כנראה במעשה של פלימו במסכת קידושין (פא:) שם מסופר כי פלימו היה רגיל לומר כל יום 'גירא בעיניה דשטן', יום אחד בערב יום הכיפורים הגיע אליו השטן בדמות עני והסב לו עגמת נפש עצומה, לאחר מכן גילה לו שניתנה לו רשות לעשות לו כך בגלל האמירה שהוא אומר יום יום, שאלו פלימו 'ואלא היכי אימא?' והשטן ענה לו "לימא מר - רחמנא נגער ביה בשטן'.

כתב יד וטיקן 111 הוא היחיד ששימר כאן את המשפט המקורי 'ואלא היכי פו נימא', דהיינו 'אלא כיצד אפוא אומר'. בכל שאר הדפוסים וכתבי היד שראיתי נעלמה המלה הזו.

וישנם משפטים מסוג דומה. האחד במסכת קידושין (לב:) שם מספרת הגמרא שרבי יהודה שמע את אביו רב יחזקאל שונה 'הנשרפים בנסקלים', ואמר לו שצריך לומר הפוך: 'הנסקלים בנשרפים'. בכ"י וטיקן הנ"ל נוסח הגמרא כך: רב יחזקאל שאל את רב יהודה 'ואלא היכי פו אִיתְנִייה?', דהיינו: וכיצד איפוא אשנה משנה זו? תיבת 'כו' נמחקה כמובן, וזולת זאת נשמטה יו"ד אחת מהמלה 'היכי' ובכך נתהפכה משמעותו של המשפט ובדפוסים שלנו כתוב 'אלא הכי

איתנייה' כאילו רב יהודה אומר לאביו 'אלא כך תשנה את המשנה'. וברור שאין זה נכון, כי אז היה צריך להיות כתוב 'אלא הכי תִּתְּנֶינָה' [אפשר לראות זאת גם בסנהדרין דף פ: שם מופיעה שמועה זו בנוסח הנכון, 'אלא היכי אֶתְּנֶינָה'. כמובן שגם שם הושמטה ה'כו'], ורק בדפוס בִּרְקוֹ משנת רנ"ח שרד הנוסח הנכון, בצורה משובשת קצת: 'אלא היכי כי אתנייה'.

כנ"ל בקידושין סז. שם מופיע משפט השאלה 'היכי ניתני', ובכ"י וטיקן הנוסח הוא 'היכי כו ניתנייה'. מעניין שבשלשה מקומות במסכת קידושין דווקא כ"י וטיקן הוא זה ששימר את הנוסח הנכון [תהליך הפוך לא בא בחשבון, דהיינו שנאמר שהנוסח המקורי היה בלי 'כו' וסופר כתב היד הזה הוסיף אותה, שכן מסתבר שהמלה הזו לא היתה מוכרת כבר בזמן קדום מאוד, שהרי חלק גדול מכתבי היד אף הם משמיטים אותה, לפיכך אין שום סברא שמישהו יוסיף אותה היכן שאיננה, זולת מי שמבין את משמעות המלה הזו].

ולבסוף, בבבא בתרא (י: שואלת הגמרא "ואלא היכי ליעביד?". בכתב יד פאריס 1337 הנוסח הוא "ואלא היכי כו עביד".

השתא כו

בביטוי 'השתא כו', שפירושו הוא בערך 'אם איפוא היה קורה כך', שרדה המילה 'כו' יותר במבומות אחרים. לפי שבביטוי זה יכלו המדפיסים להסביר לעצמם שכתוב כאן 'השתא כן' או 'השתא כִּי', ביטוי שיכול לקבל משמעות ולהתחבר להמשך המשפט, ולפיכך העדיפו לתקן ולא למחוק לגמרי את המלה. כפי שמראה הדוגמא שנביא להלן מבבא בתרא (דף י:).

הגמרא מספרת על רב פפא שעלה בסולם ונתקלה רגלו וכמעט שנפל מגובה רב, אמר "השתא כן איחייב מאן דסני לן כמחללי שבתות וכעובדי עבודה זרה" [אם הייתי נופל, הייתי נחשב כמחלל שבת ועובד ע"ז שמיתתו בסקילה. הביטוי 'מאן דסני לן' הוא כאדם שתולה קללתו בחברו, רש"י].

מהו פירוש המילים 'השתא כן'? קצת עמום, אבל אפשר בדוחק להבין שהכוונה 'אם כן', אם היה קורה כן. אך מבדיקת כל כתבי היד שבתוכנת עדי נוסח למסכת זו (ששה במספר) רואים שהיה כתוב 'השתא כו', כלומר: אם איפוא היה קורה כך [דומה למלה 'איכו', שתבואר להלן]. יש כתבי יד כגון מינכן 95 שגורסים 'השתא כי איחייב' וגם משפט זה יכול להתפרש בדוחק 'כשהייתי מתחייב'. כותבו של כ"י מינכן מחק בשיטתיות את כל המופיעים של 'כו', ורק כשהוא יכל לפרש בדוחק זאת בצורה של 'כי' - הוא השאיר את המילה על מקומה, כמו כאן. במקרה דנן המדפיסים של דפוס שונצינו כבר הפכו את המילה ל'כן', ולכן היא הצליחה לשרוד.

מעניין גם לראות את הפיצול שחל בין רש"י והגמרא ב'תיקון' המלה. כאמור בגמרא תיקנו 'כן' במקום 'כו', זה קרה בדפוס שונצינו ומשם הועתק לכל הדפוסים. לעומת זאת ברש"י של דפוס שונצינו שרדה המלה כצורתה, אלא ששם הוסיפו לה גרש והפכו זאת לקיצור כו' הידוע. מבלי לחשוב מה הוא עושה כאן ואיזה משפט הוא מקצר. בדפוס ונציה רפ"א הפכו זאת

ל'השתא כי', וכך גם בדפוס באזל. אינני יודע באיזה שלב בדיוק החליטו שצריך להשוות את המידות ולגרוס גם ברש"י 'השתא כן' כמו בגמרא, מכל מקום בדפוס וילנא ולמברג כבר מופיע 'השתא כן' גם ברש"י.

אותו הדבר במקום אחר במסכת זו (דף קיא.) שם מופיע המשפט "הִשְׁתָּא כִּי נָח נִפְשִׁיה דְּרַב הוֹנָא אֶתְרִיסַת לְקַבְלִי" [אם רב הונא היה נפטר, היית יכול להתריס מולי ולטעון שהוא סבור כמוך - מבלי יכולת להכחישך]. בדיקה בכתבי היד מראה שהיה כתוב "השתא כו נח נפשיה", או "השתא איכו נח נפשיה"; כפי שנביא להלן מדברי מרן בעל בית יוסף 'איכו' היא חיבור של המילים "אִי כו"².

משפט דוגמת 'השתא כי נח נפשיה' שפירושו כמו 'השתא כאשר נח נפשיה' הוא משפט הגיוני, ולפיכך כאן לא מחקו את המילה אלא רק שינו מ'כו' ל'כי'.

דוגמאות נוספות

נביא כעת מגוון ציטוטים של משפטים כאלו, מבלי להאריך בביאור ההקשר. המעוניין יוכל לראות את המשפט בדפוסים שלנו, ולהבין את ההשמטה.

"מאן דאסר - במאי כו תיפקע קדושתה?" (מגילה כו:), בדפוסים שלנו: "מאן דאסר - בהאי תפקע קדושתה?". חל כאן אגב שינוי נוסף: במקום 'במאי' הקיים בכל כתבי היד ואף בדפוס פיזארו, הוחלף הנוסח לשאלה רטורית: 'בהאי תפקע קדושתה?'. השינוי הזה הוא מאוחר, ובכל הראשונים מצוטט הנוסח הקודם 'במאי תפקע'. אמנם ה'כו' כבר הושמט בתקופה קדומה יותר.

במסכת חגיגה (ה.) מספרת הגמרא: "רבי יוחנן, כי מטי להאי קרא - בְּכִי [היה בוכה]: הֵן בְּקִדְשִׁי לֹא יֵאָמֵר (איוב טו טו); אי בקדושו לא יאמין - במאן יאמין?". בכתב יד קיימברידג' הנוסח הוא "אי בקדושו לא יאמן ואלא במאי כו מהימין?"

"אלא מאי מוסיף?" (יבמות קיז.), בכמה כתבי יד הנוסח הוא "ואלא מאי כו מוסיף". וכאן המקום לציין דבר מעניין שכבר הזכרנו: בכתב יד מינכן 95 המפורסם אין כמעט שום 'כו' כצורתו. לפעמים נדירות מופיע 'כי' במקום 'כו', אבל על פי רוב הוא אינו קיים. במקרה דנן נוסחת כ"י מינכן היא "אמאי מוסיף כן", דומה לכ"י וטיקן הגורס "אלא מאי מוסיף בו". מסתבר שהנוסח המקורי היה 'אלא מאי מוסיף כו' [אלא מאי מוסיף איפוא], ובשני כתבי היד שונתה המילה למשהו הגיוני יותר מנקודת מבטם, כי למשפט "מאי מוסיף בו" או "מאי מוסיף כן" יש איזה הגיון מסוים. [ויתכן גם שהיה כתוב 'אמאי כו מוסיף' ומעתיקי כתבי היד העבירו את מילת 'כו' לסוף המשפט כדי לקבל משהו יותר הגיוני מבחינתם].

"אלא מאי משקה לה?" (סוטה יט.) - בכ"י מינכן 95 הנוסח הוא "אלא מאי בו משקה לה"

2 גם בסיפור של רב פפא שהבאנו קודם לכן גורס בפירוש (המיוחס לרבינו גרשום כן בדברי רב פפא: "איכו השתא נפלי").

ובכ"י וטיקן 110 הנוסח הוא "אלא מאי כי משקה לה", ראוי לציון הוא נוסח כ"י קיימברג' כאן: "אלא מאי ט' משקה לה"(!), מסתבר מאוד שהאותיות כו התחברו לאות ט'. שוב ושוב אנו רואים כיצד מתפתלים מעתיקי כתבי היד עם המילה הבלתי מובנת, ומתקנים אותה בצורות שונות ומשונות בדלית ברירה.

"למאי כו יהביה ניהליה" (ב"מ לה. כ"י אסקוריאל, וכ"י וטיקן 115), בכל הדפוסים 'למאי יהבה ניהליה'³.

"ואלא למאי כו שייליה" (ב"מ כט: ארבעה כתבי יד), בדפוסים שלנו: "למאי שייליה".

"ואלא מאי כו קא טעין" (ב"מ מב: שלשה כתבי יד), בדפוסים שלנו "ואלא מאן קא טעין".

"אמר ליה רבא לרב נחמן מאי כו אהדריה? אמר ליה ומאי כו חסריה" (ב"ב קלז: נוסח זה מופיע אפילו בדפוס פזארו ונוציה, אלא שבדפוס ונוציה הוסיפו גרש והפכו זאת לקיצור של קָלִי. בדפוס באזל כבר השמיטו לגמרי את המילה [כנראה משום שהבינו ש'קָלִי' אינו ענין לכאן], ומשם ואילך לכל הדפוסים. כתב יד מינכן כדרכו הופך זאת ל'ומאי כי אחסריה?'

"דאי כהנים לויים וישראלים פטירי מאן כו ליחייב?" (מנחות מג.) כך מופיע בכ"י פאריס, וגם - שלא כדרכו - בכ"י מינכן 95. בדפוס ונוציה: 'מאן ליחייב', וכך גם בכ"י וטיקן 120.

"אי דישראל מטהרי - דמאן קְטִמו?" (נדה נו.) בכ"י מינכן 95 "דמאן בו קְטִמו", ובכ"י וטיקן 111 "דמאן כי קְטִמו".

פנ - בו?

הזכרנו כבר כי במסכת קידושין מופיע נוסח אחר: 'אלא במאי בו מקדשא?'. גם ברש"י ובתוס' הרא"ש כאן מופיע נוסח זה, וכך גם בריטב"א בשני מקומות (בדף נח: סוד"ה אמר אביי, ובדף סג. ד"ה איכא נוסחי). וכן הבאנו מעוד מקומות שיש בהם כתבי יד הגורסים 'בו' במקום 'כו'. ההשערה המסתברת היא כמו שכתבנו: המילה הבלתי מובנת הוחלפה במשפט שהיה נראה מובן יותר 'אלא במאי - בו מיקדשא?', ואכן בכ"י וטיקן 111 כתוב 'אלא במאי כו מיקדשא'. אולם ישנה הגהת מהרש"ל במסכת בבא בתרא (דף קי:) שמשמע ממנה אחרת.

רב פפא מעלה שם אפשרות שמי שיש לו בן ובת - אין הם יורשים את נכסיו במותו, ועל זה שואלת הגמרא "אלא מאן כו לירות? אטו בר קשא דמתא לירות?!" [תרגום: אלא מי יִרְשֶׁ? וכי שומר העיר הוא שְׂיִרְשֶׁ?], יש כאן קושי בולט: מה זה **מאן כו לירות**? וכי יש פה איזה קיצור ממשפט ארוך יותר? התשובה כמובן היא אותה תשובה: מדובר כאן באותה פז מודעתנו. ופירוש

3 בדומה לזה בספר המלחמות להרמב"ן (ב"ב פרק י' נוחלין, דף נד: מדפי הרי"ף). הרמב"ן כתב שם 'דלמאי כו יהביה ניהליה' [פירוש: לשם מה אפוא הוא נתן זאת לו?]. המדפיסים כמובן לא הבינו זאת, ושיבשו ל"דילמא כי יהביה ניהליה", משפט שתום לגמרי. במהדורת 'עוז והדר' שמו לב שה'דילמא' הוא שיבוש של 'דלמאי', אבל לא ידעו פשר ל'כי', ולכן נוצר להם המשפט 'דלמאי כי יהביה ניהליה' שעדיין אין לו מובן. הנכון הוא כמו שכתבנו.

המשפט הוא 'אלא מי אפוא יירש?'. בדפוס פזארו מופיע פז כיאות, בדפוס ונוציה כבר הוסיפו גרש על ה-כז והפכו אותו לקיצור של קָלִי. מכל מקום, הפעם הצליחה ה-כז לשרוד לפחות עם הגרש ולא עלה עליה תער השכירה⁴.

אלא שכאן מופיעה במסורת הש"ס הגהה בת שתי מילים בשם מהרש"ל: 'ס"א בו' [ספרים אחרים - בו]. אותה 'בו' שמצאנו במסכת קידושין.

נתבונן בהגהות חכמת שלמה, ונראה שם את הלשון דלהלן: "מאן בו לירות אטו בר קשא כו" - כצ"ל, ונ"ב: מאן בו - וכן הלשון בר"ן דף ר"ט גבי וכל בת יורשת נחלה יורשת אינה מורשת, וכן בס"א מדויקים". נראה שאכן מהרש"ל כותב שצריך לגרוס 'מאן בו', והוא מביא סייעתא מלשון הר"ן בדף ר"ט אצל המילים 'וכל בת יורשת נחלה' שגם כותב לשון זה.

מה זה דף ר"ט? כבר הזכרנו בחלק ראשון (פרק יח) שהרי"ף היה מודפס פעם בכרכים נפרדים ולא היה מצורף לכרכי התלמוד בסוף כל מסכת. בכל כרך של רי"ף היו כמה וכמה מסכתות, וכוונת המהרש"ל לדפוס ונוציה של האלפסי משנת שי"ב, בו הודפסו שלושת הבבות בכרך אחד, ודברי הר"ן מופיעים בדף ר"ט עמוד ב'. מאותה סיבה מכנה המהרש"ל את ה'נימוקי יוסף' בשם 'ר"ן', שכן בדפוס ונוציה [וגם בדפוס סביוניטה] עדיין הודפס הנימוקי יוסף תחת הכותרת 'רבינו ניסים'.

בדפוס ראם של ימינו נמצאים הדברים בדף נג. מדפי הרי"ף, ושם (לפני ד"ה מתניתין) מצטט הנימוק"י את המשפט המבוקש, אך אבוי: שם מופיע המשפט 'דמאן ירית לה, בר קשא דמתא לירות? בלי המלה בו.

צריך כמובן לעיין בדפוס שעמד לפני המהרש"ל שהוא כאמור דפוס ונוציה, פשוט משום שבדפוסים אחרים (כגון ריווא די טרינטו, או דפוס קראקא) כבר הספיקו המדפיסים הזריזים למחוק את המלה המוזרה הזו, ואילו לפני המהרש"ל עמד דפוס ונוציה שבו היתה המלה עדיין קיימת. ואכן כתוב שם "מאן בו ירית לה", כך גם בדפוס סביוניטה.

הסברא היתה נותנת שגם כאן יש שיבוש: מכיון שהאותיות ב' וכו' הן דומות למדי, ובדפוסים ישנים קשה לעתים להבדיל ביניהן, התחלפה למדפיסי ונוציה כ' עם ב', ואכן ברי"ף דפוס קונשטנטינא (רס"ט) כתוב במפורש "דמאן כו ירית לה". אך מדברי מהרש"ל נראה כי רצה להחליף את 'כו' שמודפסת בגמרא במלה 'בו'. נצטרך לומר שלדעתו המילה הזאת נכתבת 'בו' במקום 'כו', ואין הכוונה 'בו' דהיינו בתוכו, כי למשפט 'אלא מאן בו לירות' אין שום משמעות. נמצא שהמהרש"ל מתכוון לאותה משמעות שנתבארה במלה כו, אלא שהוא סבור שכותבים זאת 'בו', ולא 'כו'.

למעשה, רוב המובאות מכתבי היד גורסות 'כו' בכ"ף, כך גם בגמרא וברש"י שבדפוס שונצינו [גם בדפוס ונוציה כתוב בגמרא וברש"י 'כו' אלא שהוסיפו גֶרֶש בחושבם זאת לקיצור של קָלִי,

4 יעויין בהגהות הב"ח שם שכתב שצריך למחוק מילה זו.

ומשם לכל הדפוסים]. כמו כן: הבית יוסף כותב בכללי הגמרא שלו שהמלה 'איכו' היא צירוף של אֵי - כו, כפי שיובא להלן. וברור שאין גורסים 'איבו'.

אמנם הצורה 'בו' מופיעה רבות בכתבי היד, וכפי שמציין מהרש"ל שראה זאת ב'ספרים מדויקים', אולם בכל מקום שמופיעה הצורה 'בו' - מופיעה גם הצורה פו, ובדרך כלל יותר. היוצאים מן הכלל הם מקומות כגון הגמרא בקידושין, שם הגירסה 'בו' התפרשה כשאלה "וכי בו [באומן] היא מתקדשת?", ומכיוון שלמשפט היה הגיון מסויים, נתקבלה הגירסה 'בו' יותר מאשר 'כו' שלא היתה מובנת כלל. כך גם במובאה שציטטנו מן הגמרא בסוכה 'אלא במאי בו אישתמש', שאפשר להבין זאת גם כאן כשאלה אירונית: וכי הוא משתמש בעצמו במקום בכלים?

פו בלשון רש"י

דוגמא זו מעניינת במיוחד, משום שפירושה של המלה 'כו' כבר אבד כנראה בזמן מוקדם מאוד, עמוק בתוך תקופת הראשונים. הערוך אינו מייחד לה כלל ערך בפני עצמו, ואף הראשונים אינם מצטטים אותה אלא במקרים נדירים של ציטוט לשון הגמרא, אולם כשהם מנסחים משפטים בארמית משל עצמם הם אינם משתמשים במלה זו. לכן חריג הוא שימוש של רש"י במלה זו - בניסוח עצמי.

במסכת יבמות (נג: ד"ה אלא חלץ) מצטט רש"י - בשילוב הסברים - את שאלת הגמרא שם, וזה לשונו בדפוסים שלנו: "אֶלָּא חָלַץ וְנָתַן גֵּט - בְּיָבָם אָחָד וַיִּבְרָה אַחַת לָמָּה לִי כו', לְמַאי לִיִּהְיֶה הָאֵי גֵט...".

בנוסף שלנו נראה כי רש"י מצטט את השאלה 'למה לי' המופיעה בגמרא, ומוסיף את המלה 'כו'. כביכול הוא ציטט את השאלה בקיצור. אבל המעיין בגמרא יראה כי השאלה מסתיימת בדיוק במילים 'למה לי', כך שאין צורך להוסיף 'כו'.

עיון בדפוס ונציה הראשון יפתור לנו את הבעיה: נוסח רש"י שם הוא "אלא חלץ ונתן גט - ביבם אחד ויבמה אחת למה לי, **למאי כו'** ליהני האי גט?". רש"י משתמש במלה התלמודית 'כו' שהזכרנו לעיל! וכוונתו 'למה אפוא יועיל גט זה?'

למעשה הטעות החלה כבר בדפוס ונציה, שכן הם הוסיפו גרש על תיבת כו בחושבם שזה הקיצור המצוי. ואכן, אם נטפס הלאה ונתבונן בדפוס שונצינו שקדם לוונציה - נראה שהמלה 'כו' מופיעה שם בלי הגרש. השתלשלות הטעות היא אפוא כך: בדפוס ונציה הוסיפו את הגרש, אבל עדיין לא שינו את מיקום המלה והמשפט נשאר נכון. בדפוס באזל כבר מופיע ה'תיקון' השגוי, והמלה 'כו' מועברת מקום אחד קדימה, וכך נוצר כביכול ציטוט של רש"י מלשון הגמרא 'למה לי' בתוספת 'לְלִי'. ומכאן ואילך בכל הדפוסים. (עיון בהגהות וציונים של מהדורת עוז והדר על אתר).

כללי התלמוד למון ה'בית יוסף'

לפעמים קשה קצת להאמין איזו חירות נטלו לעצמם מדפיסים ומעתיקים לשנות ולמחוק מילים כרצונם. אולם הסיפור הבא ימחיש לנו היטב עד היכן יכול מדפיס להרחיק לכת כשהוא סבור 'לתקן' את החומר שלפניו.

מרן רבי יוסף קארו בחיבורו 'כללי התלמוד' (הודפס יחד עם ספר 'הליכות עולם' לרבי ישועה בן יוסף הלוי מתלמסאן) מקדיש ערך מיוחד למילת 'פו' שאנו דנים עליה, וכותב כך: "לשון כו הוא אשגרת לשון בלשון בבלי. בפרק יש נוחלין (ב"ב קלז:) גבי אתרוג זה נתון לך במתנה ואחריו לפלוני - 'למאי כו' יהבה ניהליה'. והוא כמו 'למאי יהבה ניהליה'. וכן 'איכו שכיב' (ב"מ עג:) שהוא כמו 'אי שכיב', ו'כו' - אשגרת לשון".

כוונתו של מרן ברורה: המלה 'כו' היא 'תיקון לשון' הקיים בארמית של התלמוד הבבלי, תיקון לשון שאפשר גם בלעדיו, והמשפט יכול להיות תקני גם אם נשמיט את פו. מרן משתמש לצורך זה בביטוי 'אשגרת לשון' המופיע בירושלמי (מגילה פ"ב ה"ה) למרות שכוונת הירושלמי שם היא למשמעות אחרת.

אם נחפש בדפוסים שלנו את הלשון 'למאי פו' יהבה ניהליה' - כמובן לא נמצא אותו. הביטוי בשלמותו עדיין קיים בדפוס שונצינו וונציה. בוונציה הוסיפו כרגיל את הגרש המוטעה, ואילו בדפוס שונצינו הוסיפו אותו רק ברש"י - אבל ויתרו עליו בגמרא. בדפוס באזל שאחרי ונציה כבר לא הבינו את מה בא ה'כו' לקצר, ומחקו אותו [תהליך זהה בדיוק ל"מאי כו אהדרה" שבאותו עמוד, הבאנו זאת לעיל]. לעומת זאת המלה 'איכו' שבדוגמא השניה - שרדה, משום שהיא לא זוהתה עם הקיצור 'לְלִי' והיא מופיעה אף בדפוסים שלנו.

הקטע שציטטנו מ'כללי התלמוד' הוא כלשונה של מהדורה קמא של הספר, והוא מודפס בהערה במהדורת ירושלים תשנ"ח שיצאה בהוצאת 'שער המשפט' (עמ' ר"פ). כעת נתבונן בקטע הזה כפי שהוא מודפס במהדורת וורשה (עמ' נט טור ב), הקטע דלעיל מופיע שם כך:

"אשגרת לישן, בלשון בבלי, בפרק יש נוחלין גבי אתרוג זה נתון לך במתנה ואחריו לפלוני. למאי יהבא ניהליה, והוא כמו למאי יהבניה ליה, וכן איכו שכיב שהוא כמו אי שכיב, אשגרת לישן".

ממש מדהים! המדפיס של דפוס ורשה לא הבין את פשר התיבה 'כו' - ולכן קצץ אותה באכזריות מכל הקטע תוך כדי שהוא מסרס אותו לגמרי. נעתיק את הקטע שוב, כשהמילים המושמטות נתונות בסוגריים מרובעות:

"[לשון כו הוא] אשגרת לישן בלשון בבלי. בפרק יש נוחלין גבי 'אתרוג זה נתון לך במתנה ואחריו לפלוני' 'למאי [כו] יהבא ניהליה'. והוא כמו 'למאי יהבניה ליה'. וכן 'איכו שכיב' שהוא כמו 'אי שכיב', [וכן] אשגרת לישן".

המדפיס הוורשאי מחק את שלוש המילים הראשונות, והפך בכך את הקטע כביכול לעוסק

במושג 'אשגרת לישן'. לאחר מכן הוא מחק את המלה 'כו' במשפט 'למאי כו יהבה ניהליה' ומתוך כך לא הבין מה בא מרן לחדש כאן, על כן אימץ את מוחו ושתל בדברי הב"י את התיקון הבא: במקום 'למאי יהבא ניהליה' מתקן הב"י 'למאי יהבניה ליה' (u). ולבסוף מכיון שלא הבין את המשפט החותם 'וכו - אשגרת לישן' שבו מסביר מרן כי המלה 'איכו' מורכבת מ'אי' + 'כו', הוא מחק שוב את המלה כו שהובנה לו כקיצור. ובכך גרם שהב"י כביכול 'חותם מעין הפתיחה': אשגרת לישן. כך במחי יד הפך הקטע המבאר את המלה 'כו' לקטע המבאר את המושג 'אשגרת לישן', וכוונתו נסתרה לגמרי.

טעות גוררת טעות, והמילים 'אשגרת לישן' שבסוף הקטע - שהפכו למיותרות - התפרשו לבעל המחבר 'בית אהרן' (ח"ה עמ' תקסח) כתחילתו של הקטע הבא העוסק בדברי רש"י על 'אראה בנחמה' [הקטעים בדפוס ורשא משום מה מודפסים ברצף]. וכך הוא מצטט שני קטעים בזה אחר זה, שכותרתם כביכול היא 'אשגרת לישן', בעוד שלמעשה לא מיניה ולא מקצתיה.

לסיכום: גוללנו ביריעה זו את גורלה העגום של המלה 'כו', שמשמעותה לא היתה נהירה כבר בדורות קודמים. בנוסף לזה היא זוהתה במקומות רבים כקיצור המפורסם קָלִי, לפיכך היא שובשה, ובעיקר נמחקה מכל אותם מקומות שהיתה שם, וזכרה אבד כמעט לגמרי. אפילו מ'כללי התלמוד' של הבית יוסף היא נמחקה לגמרי במהדורת ורשא.

אמנם מחיקה זו על פי רוב לא גררה בעקבותיה שינויי משמעות רציניים שכן אפשר גם בלעדיה, אבל כל מילה מלשון הגמרא יקרה לנו ביותר, וחבל חבל על דאבדין.

איכו

המלה 'איכו' היא שילוב של 'אי כו' כפי שכותב מרן ב'כללי התלמוד' שהזכרנו בגוף המאמר, ואכן בכתבי היד של התלמוד היא מופיעה לעתים בשתי תיבות נפרדות. משמעותה של מילה זו היא כעין 'אם איפוא', והיא מופיעה בתלמוד בשתי הוראות: האחת 'היה עלול לקרות כך', והשניה 'הלואי שכך היה קורה', קל לראות ששתי המשמעויות נובעות מאותה מילה 'אם איפוא' היה קורה כך וכך, זה יכול להיות לחיוב ויכול להיות לשלילה.

נביא שתי דוגמאות לשתי המשמעויות: האחת במסכת ביצה (ד:) שם מספרת הגמרא על רב פפא שלא רצה לענות על שאלה הלכתית ביום טוב משום חשש שְכּוּרוֹת, ולמחרת כשבא אליו השואל שוב, אמר לו שאכן צדק בחששו אתמול: "איכו הִשְׁתָּא אֲשָׁתְּלֵאי, וְאַמְרִי לָךְ: רב ורבי יוחנן - הלכה כרבי יוחנן", כלומר: אם הייתי עונה לך אתמול, הייתי שוכח ואומר לך שהלכה כר' יוחנן, ואין זה נכון במקרה דנן.

בדומה לכך במסכת חולין (צה:) שם מספרת הגמרא על רב שנוכח כי הטבחים אינם משגיחים על הבשר שלא יתעלם מן העין, ואמר להם "איכו הִשְׁתָּא, סְפִיתוּ לָהּ אֲסוּכָא לְבָנִי בְּנֵת" [אם איפוא הדבר היה תלוי בשמירתכם, הייתם מאכילים את נכדיי איסור], ועיין עוד ברכות כה: חגיגה ה:

ואילו בסנהדרין (קז.) מביאה הגמרא שדויד המלך הצטער על שביקש מהקב"ה להעמידו בנסיון, ואמר "איכו זְמָמָא נָפַל בְּפִמְיָה דְּמָאן דְּסָנִי לִי" ומפרש רש"י "מי יתן והיה בפי רסן, ואפשר לעכב את דברי שלא אומר דבר זה" [הביטוי 'דמאן דסני לי' הוא כאדם התולה קללתו בחברו]. ועיין עוד ביבמות סה: על יהודית אשתו של רבי חייא שהיה לה צער לידה [כי היתה יולדת תאומים], והלכה ושתתה כוס של עיקרין כדי שלא תוכל ללדת יותר, והצטער רבי חייא ואמר "איכו ילדת לי חדא כרסא". כלומר: "ומי יתן שלא שתית, ותלדי לי עוד כרס אחד שני בנים" (רש"י שם).

הבנת המלה הזו תשפוך לנו אור חדש במעשה הנפלא של רבי חנינא בן דוסא שהאריך קורות בית בתפילתו.

הגמרא במסכת תענית (כה.) מספרת על שכנתו של רבי חנינא בן דוסא שקנתה קורות לגג ביתה, וגילתה לצערה הגדול שהן קצרות מידי ולא מגיעות מקיר לקיר. הלכה האשה לתנות את צערה לפני רבי חנינא, והוא שאל אותה 'מה שמך?' ענתה לו 'איכו'. אמר לה רבי חנינא 'איכו נימטו כשוריך' [איכו יגיעו קורותייך] ואכן אומרת הברייתא "הגיעו, עד שיצאו אמה לכאן ואמה לכאן" וכך גם העיד פלימו שראה אותו בית עם הקורות הבולטות, ואמרו לו "בית זה שקירה רבי חנינא בן דוסא בתפילתו".

בפשטות מבין הלומד שרבי חנינא שאל לשמה כדי לברכה, ואם היה שמה רחל היה אומר לה "רחל - נימטו כשוריך". אבל האמת שרבי חנינא טמן בדבריו משמעות אחרת! "איכו נימטו כשוריך" - מי יתן ויגיעו קורותייך.

וכך היתה דרכם של הצדיקים למצוא בברכתם ותפילתם רמז בשמו של השואל. כפי שמובא בגמרא שם לעיל (כג:) על רבי יצחק בן אלישיב שבירך אשה שהיתה מכוערת וקראו לה חנה, ואמר לה 'תתייפי חנה', שכן 'חנה' לשון חן. ובזוהר (פרשת ויגש דף רז.) מסופר על רבי יהודה ורבי יוסי שבירכו אחד שאמר לפניו סתרי תורה, ושאלוהו 'מה שמך?' ואמר להם 'חזקיה', ואמרו לו "יטיישר חילך ויתתקף אורייתך", והוא לשון חיזוק. וכן מצינו ח"ו להיפך (שבת קח.), שאמורא בשם קרנא ציער את רב, והוא שאל אותו לשמו, ומשסיפר לו אמר "יהא רעוא דתיפוק ליה קרנא בעיניה" (ועיין עוד ב"ב פט.). ובברכות (כ.) מובא הסיפור אודות רב אדא בר אהבה שראה גויה שחשב כי היא יהודיה, ולכן קרע מעליה בגד אדום שלבשה, משהתברר כי היא גויה נאלץ לשלם לה ארבע מאות זוז, "אמר לה מה שמך? אמרה ליה מתון, אמר לה: מתון מתון - ארבע מאה זוזי שויא"⁵.

אמנם ברוב המקומות שרדה 'איכו' כצורתה ולא נשתבשה, אבל במשפט אחד נפל השיבוש גם בה. המדובר במסכת שבת (קנב:) שם שאל רבה את רב נחמן מה קורה עם נשמתן של בינונים לאחר מיתה, ורב נחמן ענהו "איכא שכיבנא לא אמרי לכו". הביטוי 'איכא שכיבנא' נראה מוזר,

5 אם הייתי נוהג במתינות הייתי מרויח ארבע מאות זוז שלא הייתי צריך לשלם.

והב"ח בהגהותיו טורח לציין שפירושו 'אי שכיבנא', ואכן קולע הב"ח למשמעותו של הביטוי, אך הוא נזקק לפרש זאת משום שהמלה 'איכא' אינה מכילה כלל את המשמעות הזאת לפי פשוטה. שכן 'איכא' הוא קיצור 'אית קא' דהיינו 'יש פה'.

אך האמת שבמקור היה כתוב 'איכו שכיבנא' דוגמת 'איכו השתא' שהבאנו לעיל, דהיינו - הייתי עלול למות ולא לומר לכם דבר זה. בדפוסים, החל מדפוס שונצינו, נשתבש 'איכו' ל'איכא'. ואפשר לשער כיצד קרה הדבר: בכ"י מינכן כתוב איכ' עם גרש. כנראה שכתב יד כעין זה עמד לפני מדפיסי שונצינו, והם פיענחו בטעות את הקיצור ל'איכא', ומשם לכל הדפוסים.

במסכת עבודה זרה (נה.) מופיע אותו משפט בצורה אחרת "השתא אי הני שכיבנא לא אמרי לכו הא מלתא". גם שם היה כתוב 'איכו שכבי' כפי שמוכיח כ"י ניו יורק ואוקספורד. אלא שבכ"י מינכן 95 נשתבש ל" איהו שכבי" וכך הודפס גם בדפוס שונצינו "איהו שכיבנא".

בדפוס ונציה הפכו את 'איהו' ל'אי הני' ההגייוני יותר, וכך נולדה הגירסה שבדפוסים שלנו.

פרק ב רב איתי

בפרק הקודם עסקנו במילה הקצרה 'כו' שנשתכח זכרה מן התלמוד הבבלי. בפרק דנן נשטח לפני הקוראים סיפור דומה על גלגולי השם 'רב איתי', שמם של שני אמוראים: האחד בן דורו של רב, מראשוני האמוראים, והשני - בן דורו של רב אשי חותם התלמוד וסוף ההוראה. מסיבות שונות ומשונות נעקר השם הזה מן התלמוד הבבלי, למרות שהוא מוזכר כעשרים פעם, ולא נשתייר ממנו זכר!

אל תקרי שמות אלא שמות

בחרנו בכותרת זו (היפך המימרא המקורית בברכות ז:), משום שקשה להמנע מההרגשה לנוכח מה שעוללו דורות של מדפיסים ומעתיקים לשמו של אחד מהאמוראים, רב איתי [כשמו של איתי הגתי (ש"ב טו יט)]. פשוט עשו שמות בשמו והשקיעו את זכרו בתהום הנשיה. מתוך לפחות עשרים פעמים שהוזכר שם זה בתלמוד בבלי, לא שרדה בתום גלגולי המהדורות אפילו פעם אחת!

לא ביום אחד נמחק שמו של אמורא זה מן התלמוד הבבלי, ולא במהדורה אחת. כל דור